

Põlvkonnad baltisaksa ajalookirjutuses aastail 1919–2009

Gert von Pistohlkors

Gert von Pistohlkors aastal 2009. Erakogu

Aljärgnevalt tehakse juttu baltisaksa ajaloolastest, kes avaldasid oma töid Baltikumi ajaloost ajavahemikul 1919–2009 ja pidasid silmas meie pidevalt muutuvat maailma.¹ Näiteid esitatakse ainult nende uurimistööst sellest osast, kus on vaatluse all 19. sajandi teine pool ja 20. sajand, keskendudes sellele, kuidas kajastasid eri põlvkondade baltisaksa ajaloolased eesti ja läti rahvuslikku ärkamist, mis sai alguse 1860. aastail, ning sellele järgnenud Eesti ja Läti rahvusriikide sünni. Eesti ja Läti noored riigid mõjutasid tugevasti ka saksakeelse vähemusrahva ajalookirjutust pärast 1919. aastat. Jürgen von Hehn (1912–1983) ja Heinrich von zur Mühlen (1914–2005) on 1919. ja 1945. aasta vahele jäävat baltisaksa ajalookirjutust uurides leidnud, et mitte ükski teine teema polnud tollal nii tähtis kui baltisakslaste suhted Eesti ja Läti põhirahvustega.²

Oma 1933. aasta aprillis Tallinnas pee-

tud ettekannet rüütelkonna ja talupoegade vahelistest suhetest Eestimaa provintsis 19. sajandi teisel poolel alustas tollal 27-aastane Arved von Taube (1905–1978) üsna tähelepanuväärsel moel. Ta väitis, et sakslaste ja eestlaste vaheliste suhete käsitletu pole mitte ajaloolise tõe ja uute arhiivileidude, vaid vahetu poliitilise seisukohavõtu küsimus. Sama tähelepanuväärne oli ka tema ettekande lõpp. Kui võtta kõne alla meie esivanemate tõrges suhtumine eesti talupoegade poliitilisse osalusse maa valitsemisel, siis võib tõe väljaütlemine teha tänase saksa vähemuse olukorra Eestis veelgi kibedamaks, arvas Taube. Tema oma sõnul: „Meie lähema mineviku poliitilise ajaloo käsitlemisel, eriti kui kõne alla võetakse meile praegu kahtlemata kõige aktuaalsem küsimus, põhikorra reform, seistakse tihtipeale silmitsi dilemmaga, kas püüelda teadusliku asjalikkuse ja objektiivsuse poole või kalduda [rüütelkond-

¹ Ettekanne 4. detsembril 2009. a. Södertörni Ülikooli Balti ja Ida-Euroopa Uuringute Keskuses peetud konverentsil „East and Central European History Writing in Exile – International Dissemination of Knowledge”. Ilmub veidi ümbertöötatult.

² H. von zur Mühlen. Die deutschbaltische Geschichtsschreibung 1918–1939/45 in Estland; J. von Hehn. Die deutschbaltische Geschichtsschreibung 1918–1939/45 in Lettland. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. G. von Rauch et al. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 20). Köln–Wien, 1986, lk. 339–369, 371–398.

likku – J. U.] apoloogiasse. Sest ajalookirjutus ei saa meile kunagi olla eesmärk omaette ja me peame oma ülimalt sihina ikka silmas pidama seda, et suudaksime näidata, kuidas me oma kohust kodumaa ees täiel määral oleme täitnud, mistõttu meil on ka edaspidi õigus olla oma kodumaal ja tema ajaloo asjus kaasa rääkida. Lähiajaloo kirjeldusi lugedes tekib vahetevahel küsimus, kas ei anna me ehk oma vaenlastele kätte relvi meie eneste vastu ega loo võimalusi tendentslikuks lammutustööks; see oht on ilmselt eriti suur seetõttu, et paratamatult tuleb käsitleda rüütelkonna suhtumist eesti rahvuslikku liikumisse.³ Taube päris vanematelt kolleegidelt aru, kas tuleks tõde esile tuua nõnda, nagu see ajalooallikaist ilmneb, või oleks targem järgida apologetilisi sihte.

Alexander von Tobien (1854–1929) õigustas oma raamatuis agraarreformidest (1899 ja 1911) ning vene rahvuslusest (1925 ja 1930) igati poliitilisi reforme ja pani nende nurjumise peaaegu täielikult venestuse arvele.⁴

Pole kahtlustki, et just baltisaksa ajaloolaste tollal noorema põlvkonna esindajad Eestis – Arved von Taube, Georg von Rauch (1904–1991), Roland Seeberg-Elverfeldt (1909–1993), Helmut Speer (1906–1996) –, kes kõik võtsid sõna ajaloolaste koosolekul Tallinnas 10. ja 11. aprillil 1933 ning olid hiljem Balti Ajaloo Komisjoni liikmed, tundsid teatud ebakindlust baltisaksa traditsioonilise koloniaal-autonoomse enesehinnangu ees. Küsimus sellest, kas seisuslik hoiak võiks olla aluseks baltisaksluse enesehinnangule

kogu ajaloo vältel vähemalt kuni 19. sajandi lõpuni, püsis elavana ka aastail 1919–2009, ehkki rõhud vaheldusid nii ajajärguti kui ka põlvkonniti.

Võtan baltisaksa ajaloolaste põlvkonnad vaatluse alla neljas järgus.

Alexander von Tobien kiitis Liivimaa rüütelkonna ja kogu 19. sajandi Balti ühiskonna reformisõpru eredates värvides. Ometi tõi Arved von Taube 1933. aastal Eestimaa rüütelkonnaga seoses esile lausa vastupidiseid argumente. Ajaloolased, kes vaagisid tema järeldusi 1933. aastal Tallinnas, ei suutnud otsustada, kas nõustuda Tobieni või Taubega.

Reinhard Wittram alustas oma raamatut baltisaksa kogukonna poliitilistest vastuoludest 19. sajandi reformideajastul (1934) peaaegu seitsmest lähtepunktist, mis Arved von Taube, kuid jõudis temast erinevatele järeldustele.⁵ Püüdes anda õiglast ja tasakaalukat hinnangut, tahtis Wittram ometi rõhutada seda, et just konservatiivid (ja mitte liberaalid, nagu olid arvanud Tobien ja Taube) olid oma kangekaelsetes taotlustes säilitada *status quo*'d realistlikumad kui kes tahes reformaatoreist.

Oma „Baltisakslaste ajaloo“ (1938, trükitis 1939) pöördus Wittram „rahvaajaloo“ (*Volks-geschichte*) poole põhjendusega, et suurem osa eesti ja läti ajaloolasi oli rahvuslike ja šovinistlike sihtide nimel teinud sedasama juba enne, kui tema ja teised baltisaksa ajaloolased läksid „maiskonnaloo“ (*Landesgeschichte*) positsioonidelt üle kõigi Saksa riigis ja väljaspool seda elavate sakslaste rahvusliku

³ A. v. Taube. Die Bestrebungen zur Reform der Landesverfassung im Sinne einer Heranziehung des bäuerlichen Elements zur Selbstverwaltung auf dem estländischen Landtage in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Reval 10. April 1933 (käsikirjalised visandid ja ettekanne). – Eesti Ajaloomuseum, f. 135, n. 1, s. 148, lk. 55. Vrd. I. Jürjo. Die Versammlung deutscher Historiker in Reval/Tallinn am 10. und 11. April 1933 – Ergebnis und Wirkungen. – Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Oldenburger Symposium: „Interethnische Beziehungen in Ostmitteleuropa als historiographisches Problem der 1930er/1940er Jahre“. Hrsg. M. Garleff. (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte 8). München, 1995, lk. 171–183.

⁴ A. von Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. Bd. 1. Berlin, 1899. Bd. 2. Riga, 1911; A. von Tobien. Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Bd. 1. Riga, 1925. Bd. 2. Berlin, 1930. Tobieni kohta vt.: Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960 (edaspidi DBBL). Hrsg. W. Lenz et al. Köln–Wien, 1970, lk. 803.

⁵ R. Wittram. Meinungskämpfe im baltischen Deutschtum während der Reformepoche des 19. Jahrhunderts. Festschrift der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga zu ihrer Hundertjahrfeier am 6. Dezember 1934. Riga, 1934.

Reinhard Wittram Riia-perioodil. Repro

Arved von Taube u. 1938. a. Repro

suguluse rõhutamisele.⁶ „Rahvaajalugu” sai alates 1919 „Baltisaksa uuenemisliikumise” (*Deutschbaltische Erneuerungsbewegung*) ja hiljem tänu Kolmanda *Reich*’i edusammudele välispoliitikas 1930. aastail ka natsionaalsot-sialistlike lootuste osaks.⁷

Pärast seda, kui Eesti ja Läti baltisaks-lased olid 1939. aasta oktoobri ja detsembri vahel kaotanud oma kodumaa ning viidud ümberasumise korras asja alistatud Poolasse, andsid baltisaksa lähiajaloolased oma tõhusa panuse natsistlikku propagandakirjandusse. Pärast seda, kui neist olid 1945. aastal, nii nagu enam kui 12 miljonist teisestki Ida-

Euroopa sakslasest, saanud pagulased, proo-visitid nad poliitikast üleüldse loobuda. Balti-saksa ajaloolased tegid koos mõne riigisaksa ajaloolasega uue alguse Göttingenis 1947. aastal, vaadates üle oma senise pärandi.⁸

Olen mujal püüdnud lühidalt analüüsida nende lähenemisnurki seisuslikele ja rahvus-likele ideoloogiatele kolme erineva saksa aja-loolaste põlvkonna näitel aastail 1947–2009.⁹ Pärast baltisaksa ajaloolaste esimest koosvii-bimist Göttingenis 1947. aastal ja Balti Ajaloo Komisjoni (*Baltische Historische Kommission*) loomist 1951. aastal tehti uusi metodoloogilisi katseid Balti ajaloo ümberkirjutamiseks.

⁶ R. Wittram. *Geschichte der baltischen Deutschen. Grundzüge und Durchblicke*. Stuttgart–Berlin, 1939; R. Wittram. *Die Wendung zur Volksgeschichte. – Volkstum und Forschung. Festschrift für Wilhelm Klumberg*. Riga 1936, lk. 94–99. Vrd. G. von Pistohlkors. *Ethnos und Geschichtsschreibung der dreißiger und vierziger Jahre in Deutschland und Ostmitteleuropa. Einführende Bemerkungen. – Zwischen Konfrontation und Kompromiss*, lk. 11–24.

⁷ „Baltisaksa uuenemisliikumise” kohta vrd.: *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*. Hrsg. M. Garleff. Bd. 1–2. (*Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart I, 1–2*). Köln–Weimar–Wien, 2008.

⁸ P. Kaegbein, W. Lenz. *Fünfzig Jahre baltische Geschichtsforschung 1947–1996. Die Baltische Historische Kommission und die Baltischen Historikertreffen in Göttingen. Veröffentlichungen, Vorträge, Mitglieder*. Köln, 1997; G. von Rauch. *Die deutschbaltische Geschichtsschreibung nach 1945. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*, lk. 399–435.

⁹ G. von Pistohlkors. *Sechzig Jahre Baltische Historikertreffen in Göttingen. Rückblick und Bericht des scheidenden Ersten Vorsitzenden der Baltischen Historischen Kommission e.V. Göttingen (BHK) vom 2. Juni 2007. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 55 (2008)*, lk. 33–52; G. von Pistohlkors. *Baltische Regionalgeschichte in universalhistorischer Perspektive. Sechzig Jahre Baltische Historikertreffen. – Forschungen zur baltischen Geschichte 3 (2008)*. Hrsg. M. Laur, K. Brüggemann. Tartu, 2008, lk. 11–32; G. von Pistohlkors. *Baltische Geschichtsforschung in drei Generationen. Rückblick auf die baltischen Historikertreffen in Göttingen seit 1947 und die Arbeit der Baltischen Historischen Kommission. – Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands 55 (2009)*, lk. 243–268.

I

Alexander von Tobien on üksikasjalikult uurinud 1870. aasta kihelkonnareformi Liivimaal, mis tähendas õieti nn. kihelkonnakonventide loomist vastavalt maapäeva otsusele.¹⁰ Kihelkonnakonventi kuulusid kõik kihelkonna mõisnikud ja vallavanemad ning see tõi kaasa talupoegade osavõtu maa omavalitsusest. Tobieni arusaamise järgi mõistis Oettingenide perekonna juhitud antikonservatiivse rühma ümber koondunud Liivimaa rüütelkonna enamus, et talupoegade esindajate osalemine kihelkondlikul tasemel oli poliitikas absoluutselt vältimatu, kui rüütelkond tahtis säilitada oma juhtpositsiooni regionaalpoliitiliste muudatuste sfääris tsaristliku Venemaa reformideajastul. Tobien ülistas Liivimaa reformidemeelsust kõrgendatud toonil. Arutledes selle üle, miks ei toimunud kihelkonnareformi Eestimaa, täheldas Taube kvietistlike hoiakute hämmastavalt laia levikut Eestimaa aadli seas Liivimaa omaga võrreldes.¹¹

Taube jõudis järeldusele, et Eestimaa lihtsalt ei toimunudki arutelu talupoegade kaasamisest maksustamisküsimuste lahendamisele. Ehkki sealsamas kõrval Liivimaal viidi kihelkonnareform läbi 1870. aastal, ei soovinud Eestimaa rüütelkond isegi arutada küsimust, kas poleks õiglane küsida ka makse maksvalt eesti taluomanikelt, mida nad arvavad kehtivatest seadustest. Taube vaidlustas 1933. aastal mõistete „liberaalne” ja „konservatiivne” kasutamise Eestimaa rüütelkonna erinevate hoiakutega rühmituste iseloomustamisel. Tema meelest olid nad kõik reaktsionärid.¹² Ta leidis, et ajavahemikul 1870–1885 oli Eestimaa provintsis olemas ainult üks tõeliselt liberaalne aadlimees, nimelt parun Otto von Stackelberg (1822–1887) Vormsi saarelt,

kes elas oma kaasaadlikest täiesti eraldatult. Alexander Stael von Holstein (1863–1945) nimetas teda nihelistiks ja kaasaegseid ajasid kitsikusse ta märgukirjad reformikavanditega, mida pidi arutama 1870. ja varaste 1880. aastate maapäevadel.

Keegi ei saa eitada, nagu puudunuks Stackelbergi väidetes loogika.¹³ Eestimaa rüütelkond, sõnas ta, on viimaks loobunud oma ainuõigusest talumaale. Järelikult peaks Eestimaa rüütelkond olema valmis loobuma ka oma ainuõigusest esindada maaomanikke. Neid feodaalseid privileege ei toetanud enam ei Vene ühiskond ega Vene valitsus. Nii nagu Woldemar von Bock (1818–1903) aastal 1862 Liivimaal, nii pakkus ka Stackelberg välja mõisa- ja väikemaomanike võrdse suurusega esinduse nii kihelkondlikul tasemel kui ka uuendatud maapäeval. Veel arvas ta – üsna sarnaselt Jégor von Siversiga (1823–1879) Liivimaal aastal 1866 –, et väikesed linnad peaksid osalema rüütelkondade maapäeval.¹⁴ Igal maaomanikul peaks olema õigus hääletada oma kandidaadi poolt. Tema vaatevinklis peaks Balti regionalismi arendatama varakate klasside huvidest lähtuvalt. Vastasel korral võiks Vene bürokraatide algatatud venestusreform jalge alla tallata Eestimaa kõigi erinevate omanikerühmade huvid.

Need vaatekohad avaldasid Taubele sügavat muljet. Ta rõhutas, et ilmselt nägi Stackelberg ette, mis hakkas toimuma 1885. aastal käima pandud bürokraatliku ja kultuurilise venestamise voos.¹⁵ Poliitilise osaluse programm, kaasa arvatud Liivimaa „kreisireform” – nagu see oli arutluse all ja tagasi lükati – oleks võinud aluseks saada erinevat etnilist päritolu maaomanike positiivsele koostööle. Kui seda oleks suudetud käivitada, siis poleks bürokraatlikul venestusel olnud piisavat kasvupinda ja – mis on Taubele eriti tähtis

¹⁰ A. von Tobien. Die Livländische Ritterschaft, Bd. 1, lk. 460–469.

¹¹ Hea ülevaate Eestimaa rüütelkonna poliitikast annab raamat: W. von Wrangell. Die Estländische Ritterschaft. Limburg, 1967.

¹² A. v. Taube. Die Bestrebungen zur Reform der Landesverfassung, lk. 35 j.

¹³ A. v. Taube. Die Bestrebungen zur Reform der Landesverfassung, lk. 38 j.

¹⁴ Bocki ja Siversi kohta vt.: DBBL, lk. 80, 735 j. Bocki ja Siversi ettepanekute kohta vrd. A. von Tobien, Die Livländische Ritterschaft, Bd. 1, lk. 382–389.

¹⁵ Vt. Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1905. Ed. E. C. Thaden et al. Princeton, 1981.

– tänase saksa vähemuse olukord oleks Eestis olnud midagi hoopis muud.¹⁶ Seda sorti küsimusi esitada polnud tema jaoks mingi oportunism, vaid ajaloolise tõe otsing. Taube ei sõanda seda küll otse välja öelda, kuid kogu tema arutluskäik viib lõppkokkuvõttes mõteni, et põhiliselt baltisakslastest koosneva mõisaomanike maade sundvõõrandamine aastal 1919 ja hiljem poleks toimunud nii radikaalses vormis, kui 1860.–1870. aastail oleks Eestis suudetud läbi viia liberaalsed reformid.

On säilinud Taube ettekandele järgnenud arutelu lühike protokoll, mis näitab vaatekohtade lahknevust. Enamik kõnelejaid, nii näiteks ka ajalehe *Revalsche Zeitung* peatoimetaja Axel de Vries (1892–1963)¹⁷ toonitas Taube algatatud ajaloolise läbivaatuse vajalikkust. Kuid enamik neist kaitses ka oma esivanemate teguviisi põhjendusega, et mis tahes institutsionaalsed muutused oleksid võinud hoogu anda vene keele kasutuselevõtuks kohaliku omavalitsuse kõigil tasandil juba enne 1880. aastaid ning eriti kiiresti oleks see toimunud Vene semstvo sisseviimisel. (See ei kehtinud 1866. aasta vallareformi kohta, ja kindlasti mitte ka saksa keele kasutamise kohta maapäeva protokollides, mis kestis kuni 1920. aastani.)

Pärnust pärit ajaloolane Heinrich Laakmann (1892–1955)¹⁸ astus välja tõelise baltisaksa historiograafia kaitseks. Samas lisas ta, et teatud teemade käsitlel pole eesti ja baltisaksa ajaloolaste paralleelne uurimistöö tingimata tarvilik. Positiivse näitena mainis ta Juhan Vasara uurimust Rootsi-aegsest mõisate reduktsioonist (1931), mis rahuldab teda täielikult.¹⁹ Edasi väitis Laakmann, et 19. sajandi läti historiograafia sõltus suuresti Tobieni meisterlikest uurimustest (milles võib

kahelda). Huvitav on Laakmanni seisukoht, et mõned baltisaksa ajalookirjutuse erimõisted, nagu *Land*, *Landschaft* ja *Landesstaat*, pole kaasaegsele lugejale üldse enam mõistetavad, vähemasti mitte selgitusteta. Lõpuks teatas kooliõpetaja Hermann von Berg (1894–1943)²⁰, kes oli tollal Rakvere saksa gümnaasiumi direktor, et siiamani pole olemas veenvat Eesti 19. sajandi ajalugu, avaldades ühtlasi kartust, et noored baltisakslased surutakse peagi kõrvale eesti ajaloouurimuses käibivate hoiakutega.

Kokkuvõttes ei saanud Taube selget vastust oma küsimusele, kumb, kas ajalooline tõde või oportunism – „kalduvus apoloogiase” –, tuleks kasuks baltisaksa vähemuse edasisele rollile Eestis. Sõltumatu baltisaksa ajalookirjutuse jätkuv olemasolu Eesti Vabariigis oli õigustatud, kui arvestada Taube püüdlusi kirjutada uuesti läbi 19. sajandi teise poole Eestimaa provintsiajalugu. Tema 1933. aasta ettekannet ei trükitud aga sel kujul ära.²¹ Me ei tea, mis sai seejuures otsustavaks, kas oli see siis poliitika või rahapuudus.

II

Aasta hiljem avaldas Reinhard Wittram (1902–1973) Riias oma parima uurimuse Balti ajaloo alalt pealkirjaga „Ideede võitlus baltisakslaste seas 19. sajandi reformideajastul” (1934); raamat ilmus Karl Eduard Napiersky (1793–1864) ja teiste poolt 1834. aastal asutatud Venemaa Läänemere-provintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Rußlands*) sajandaks sünnipäevaks. Wittram võis uhkust tunda selle

¹⁶ A. v. Taube. Die Bestrebungen zur Reform der Landesverfassung, lk. 34 j.

¹⁷ Axel de Vriesi kohta vt.: DBBL, lk. 839 j.

¹⁸ Heinrich Laakmanni kohta vt.: DBBL, lk. 437; P. Kaegbein, W. Lenz. Fünfzig Jahre baltische Geschichtsforschung, lk. 128 j.

¹⁹ J. Vasar. Die Grosse Livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678–1684. Tartu, 1931.

²⁰ Hermann von Bergi kohta vt.: DBBL, lk. 48 j.

²¹ Vrd.: A. von Taube. Landespolitik und Volkwerdung. Betrachtungen zur Entwicklung der nationalen Frage in der Geschichte Estlands. Tallinn, 1936.

üle, et tollal alles 31-aastase mehena paluti tal olla pühendusteose ainus autor.²²

Parun Taube ei olnud õigesti aru saanud Wittrami vaatest Liivimaa ajaloole, kui ta kinnitas, et Wittrami soov oli vaid kaitsta baltisaksa konservatiive 1710. aasta privileegide jätkuva kehtivuse vaimus.²³ Tõepoolest tõendas Wittram ise oma „Ideede võitluses”, et tema eesmärk oli kummutada ajavahemikul 1870–1885 käibinud reformisõbralike poliitikute ehk nn. liberaalide seisukohti.²⁴ Kuid nagu tema raamatust võib lugeda, asetas ta ise rõhu pigem „rahvusküsimuse” esiletõusule ja seisuslike vaadete üha vähenevale veenvusele, pidades silmas ka Venemaal valitsevat sügavat umbusku Vene riigi saksa kõrgklassi vastu.

Kui vaadata Wittrami arutluskäiku pisut lähemalt, siis torkavad silma sissevaated avalikkuses toimunud poliitilistesse ja struktuursetesse muutustesse ning nende baltisaksa reaktsioonidesse, mis kujundasid Saksamaa hoiakuid Balti ajaloo suhtes vähemasti 35 aasta jooksul alates 1934. aastast kuni 1970. aastate alguseni. Wittrami huvi paelus seisuslikult rahvuslikule mõtlemisele ülemineku periood ja vastavad muutused ühiskonna struktuuris. Parun Taube heitis Eestimaa aadelkonnale ette kvietismi. Wittram omakorda kirjeldas seda impulssi, mille rühm reformisõbralikke (liberaale) andis reformipoliitikale, kuid nentis ka, et nende mõju vaibus varastel 1880. aastatel just seetõttu, et nad olid alahinnanud rahvuslikkust kui 1870. aastate Euroopa vaimsuse uut struktuuri ja seda kui jõulist poliitilist liikumist nii Vene

riigis tervikuna kui ka – ja see on olulisim – tema Balti provintsid.²⁵ Provintsiaalsete reformide poolehoidjad olid lootnud etniliste rühmade vahelisi lahknevusi Liivimaal tasandada sellega, et võitlesid baltisakslastele ning eesti ja läti väikemaapidajatele võrdse regionaalse autonoomia, eri seisustele avatud maapäeva, mitte-aadlike ja talupoegade järkjärgulise poliitilise osaluse kasvu ning eesti ja läti pärisrahva keeleliste õiguste eest.

Aastal 1879 formuleeris üks juhtivaid reformisõpru, Ernst von Mensenkampff (1840–1887), oma liberaalsete kaasmõttelejate jaoks tähtsamad programmpunktid. Viies neist kõlas nõnda: „Me ei taha takistusi teha läti ja eesti maaelanikkonna keelelis-rahvuslikele püüdlustele, niivõrd kui need jäävad truuks meie kodumaa huvidele.”²⁶ Need sõnad sisaldavad ka hoiatust: Liivimaa talupoegade esindajad ei peaks enam lootma, et Peterburi vene intellektuaalid tegutsevad omakasupüüdmatult nende huvides. Wittram tsiteerib ja refereerib ühe teise reformimeelse, Balthasar von Campenhauseni kirja jaanuarist 1879: „„Meie kõigi edasiste edusammude eelduseks on püüdlus tasandada sotsiaalsed vastuolud Liivimaa saksa ja autohtonse elanikkonna vahel – rassiprivileegide tühistamine ja sotsiaalsete suhete ümberkujundamine.” Igat reformi tuleb hinnata selle järgi, mil määral on ta suuteline tasandama rahvuslikke vastuolusid ja looma „Liivimaa rahvast”. [– – –] Ainus võimalus säilitada senisest võimust vähemasti juhtpositsioon on kokkulepe eesti ja läti maaomanikega.”²⁷ Selles kontekstis on Wittrami järelendus täpne:

²² Vt. viide 5. Reinhard Wittrami kohta vt.: P. Kaegbein, W. Lenz. Fünfzig Jahre baltische Geschichtsforschung, lk. 179 jj.; K. Neitmann. Reinhard Wittram und der Wiederbeginn der baltischen historischen Studien in Göttingen nach 1945. – Nordost-Archiv 7, 1998, lk. 11–32. [Eestis on Wittrami isikut ja loomingut tutvustanud Mart Kivimäe. Vt. tema artikleid: Ajaloolane kui mõtleja. Reinhard Wittram 90. – Sirp 7. VIII 1992; Ajalugu kui kohtumine. – Sirp 16. IV 1993; Elufilosoofia ja ajaloo teadus Baltimaades: Nietzsche kui Reinhard Wittrami tunnistaja. Lisandusi ajaloolaste Nietzsche-retseptioonile ja ühtlasi nn historismikriisi problemaatikale. – Acta Historica Tallinnensia 8, 2004, lk. 120–196. – Tlk. mrk.]

²³ A. von Taube, Die Bestrebungen zur Reform der Landesverfassung, lk. 34.

²⁴ „Ma tahtsin jõuda Balti liberalismi juurteni ja selle traditsiooni mõju 19. sajandi käsitelul kriitilise vaatlusega kummutada.” (R. Wittram. Meinungskämpfe, lk. VIII).

²⁵ R. Wittram. Meinungskämpfe, lk. 73 jj.

²⁶ R. Wittram. Meinungskämpfe, lk. 60.

²⁷ R. Wittram. Meinungskämpfe, lk. 59.

liberaalid alahindasid läti ja eesti rahvusluse jõudu.²⁸ Nende viljatud unistused Liivimaa harmooniast olid vastavuses nende liberaalse filosoofiaga, mis nägi ette reformide kaudu juhitavat progressi. Wittram leiab, et oma luhtumist veel aimamata, osutasid Liivimaa reformimeelsed tulevase rahvusliku ajajärgu ebateadlikeks ettekuulutajateks.

Ülitähtis on Wittrami raamatus peatükk konservatiividest ja „konservatiivsest pöördest” 1870. aastate lõpus.²⁹ Tema imetlus konservatiivide kangekaelsuse ja visaduse ees paistab välja paljudest tsitaatidest, ehkki ta ajaloolasena möönab, et mõned nende vaated ei vasta reaalpoliitika nõuetele. Juba aastal 1842 väitis Tartu lähedal asuva Luunja parun Ernst von Nolcken (1814–1900), et eestlaste ja lätlaste jaoks oli nende etniline ja keeleline eripära olnud peamine mõtlemisviisi ja ajaloolise mälu kandja 600 aasta vältel. Wittram nägi neis Nolckeni sõnus üht saksa koloniaalse rüütelkonna esindaja „ürgset mälestust”³⁰, mis hõlmas ka uhke ja kõrge enesehinnangu ning mis oli võinud säilida üksnes traditsioonile ja ajaloole truuduse arvestades aristokraatliku rühmituse raames. Ta tsiteeris Schirrenit ja tema loosungit – „vastu pidada ja püsima jääda” (*feststehen und ausharren*) – ning rõhutas rüütelkonna germaani vaimu. Selgitades erinevust konservatiivse ja (liberaalse) Oettingeni partei vahel, kuulutas Wittram: „Kui kahvatult mõjub selle [germaani rüütelkonna – G. v. P.] eneseteadlikkuse kõrval liberaalne riigikodanik, kel on oma õigused ja nõudmised!”³¹ Lugeja peaaegu ei märkagi, kuidas jutt traditsioonist ja eneseväarikusest kaldub tasapisi germaani ülemvõimule ja enesekiitusele.

Eritledes selliste konservatiivselt meeles tatud perekondade nagu von Nolcken, von Brasch, von Löwis of Menar jt. maailmapilti,

jäi Wittram siiski ajaloolaseks. Teda huvitas see, kuidas suutis rüütelkondade seisuslik struktuur püsida Liivimaal kõigutamatumalt kuni 1885. aastani ja kauemgi. Jälgides 1880. ja 1882. aasta maapäevadel peetud vaidlusi, jõudis ta arusaamisele, et konservatiividel polnud mingit usku maapäeva mis tahes viisil laiendamisse ning selle asemel tuldi välja mõttega luua maksumaksjate maapäev, mis tegutseks muutmata koosseisuga Liivimaa maapäeva kõrval. Ta tsiteeris maanõunik Arthur von Richterit (1824–1892): „Jäägem siiski selle juurde: me oleme saksa rüütelkond. Seda eripära me tahame sellel maal säilitada ja me ei taha oma mõju ega oma juhtpositsiooni teiste seisustega jagada.”³² Wittram tõlgendas seda jäika ja reaktsioonilist seisukohta järgmiselt: „Richteril on seisuslik ja rahvuslik printsiip juba täiesti ühte sulanud. Seisusehuvid näisid edaspidi rahvuslike ideedega täielikult kattuvat ja – edasisi arutlusi polnud enam vaja. Selles peitus suur kiusatus. Mida rohkem sai selgeks, et reformi pole võimalik omatahtsi läbi viia, seda lihtsam oli reformistlike küsimuseasetusi kõrvaldada.”³³ Wittrami arust polnud ettepanekus maksumaksjate maapäeva kokkukutsumiseks aastal 1880 mingit valmisolekut reformideks, vaid see oli tingitud dilemmast, mille ette Vene valitsus oli seadnud Balti provintside omavalitsusorganid, nõudes neilt maksusüsteemi täielikku reorganiseerimist – see oli ka üks kõige olulisemaid rüütelkondade liikmete vahelisi sisetülde tekitajaid alates 1870. aastate lõpust kuni aastani 1910, mil umbes pärast neljakümneaastast kemplemist jõuti Liivimaa seadusliku tulemuseni.³⁴

Tobien ja Wittram vestavad pikalt provintsiaalsetest reformidest ja vastavatest maapäevavaidlustest 19. sajandi lõpul. On ometi imekspandav, et uuemates Läti ja Eesti ajaloo

²⁸ R. Wittram. *Meinungskämpfe*, lk. 55, 60.

²⁹ R. Wittram. *Meinungskämpfe*, lk. 62–77.

³⁰ R. Wittram. *Meinungskämpfe*, lk. 65.

³¹ R. Wittram. *Meinungskämpfe*, lk. 65–66.

³² R. Wittram. *Meinungskämpfe*, lk. 73.

³³ R. Wittram. *Meinungskämpfe*, lk. 73 j.

³⁴ Vrd.: A. von Tobien. *Die Livländische Ritterschaft*. Bd. 2, lk. 77–109.

käsitlustes läti ja eesti päritolu autoreilt – näiteks Andrejs Plakansi ja Toivo Rauna põhjapanevates ülevaadetes – ei mängi need Balti omavalitsuse sakslastest esindajate vahelised debatilised maksusüsteemi reformimise üle ja üleüldse mis tahes varjatud võitlus reformide poolt ja vastu mitte mingit rolli.³⁵ Neis suurepäraseis raamatuis on baltisakslased meistrid kaitsma ja teenima üksnes omaenda huve ja kõnelevad kõik enam-vähem ühte ja sama keelt. Teisest küljest ei maininud Wittram oma raamatus „ideede võitlusest” eesti või läti rahvuslike liikumiste tegelaste vähimatki kriitilist reaktsiooni, kui kõne all olid „reformideajastu” institutsioonilised reformid. Kahe Liivimaa käsitleva ajalookirjutuse vaikiv lõhenemine sai teoks ehk juba enne 1919. aastat. Wittram, kes oli ühtaegu nii seisisliku kui ka rahvusliku argumentatsiooni pooldaja, mainis sümpaatiaga küll lätluse eestkõnelejat Otto Kronvaldsit, kui see tõrjus raevukalt seisukohta, et haritud lätlane, kes ei ole enam „talupojarahva” liige, peab alla suruma oma rahvuslikke tundeid.³⁶

Tegelikult möönis Wittram, et paljudes vaidlusalustes küsimustes ei lugenud erinevused Liivimaa rüütelkonna reformimeelsete ja nende vastaste vahel suurt midagi: enamasti võeti vastu üksmeelseid otsuseid anda finantsabi protestantlikule kirikule, algkoolidele ja õpetajate seminaridele, toetada teede ning vanglate ja hullumajade ehitust. Konservatiividel oli Wittrami meelet hea reaalsusetaju seaduslikult kaitstud institutsionaalsete võimumehhanismide suhtes, isegi kui need näisid hajuvat Vene riigi üleüldisesse ebamäärasusse; neil oli ka hea vaist tulevaste revolutsiooniliste muutuste suhtes; rahvusluse esiletõusu 19. sajandi hilisjärgus tõlgendas Wittram kui uue revolutsioonilise kvaliteediga ajaloolist kogemust Euroopas.³⁷

Kokkuvõttes käitus Wittram kui poliitiline ajaloolane, ehkki tal oli teatav nõrkus

seisisliku kohusetunde ja sügav umbusk moderniseerimise, massiliikumiste, materialismi ning industrialiseerimise ja urbaniseerumise vastu. Lahates Kronvaldsi väikest brošüüri „Rahvuslikud püüded” (*Nationale Bestrebungen*, 1872), avaldas Wittram sügavat kahetsust selle üle, et Riia saksa ajakirjanikud, nagu näiteks liberaalne Gustav Keuchel (1832–1910)³⁸, ei mõistnud lätlaste tegutsemise sihte, kus tähtsad polnud mitte harmooniliste reformide otsingud, vaid eneseteostuse uued elementaarsed plahvatuslikud vormid. Kronvalds igatahes kinkis oma brošüüri Keuchelile koos isikliku pühendusega, mis ilmselt Wittrami kui ajaloolast puudutas: „Meie oludes pole tähtis mitte ainult see, kuidas iseennast võimalikult vähe petta, vaid rohkem isegi see, kuidas kaitsta kaasosalisi kerglaste pettekujutelmade eest.”³⁹ Keuchel sai Kronvaldsist täiesti valesti aru ja näitas Wittrami järgi üles traagilist mõistmatust suhtumises iseseisvasse *Volksgeist*’i – läti rahva uude tõusvasse vaimu. Aga ehkki Keucheli tüüpi liberaali tabas selles osas läbikukkumine, nagu Wittram väidab, ei suuda ajaloolase pilk ometi näha ka seda, kuidas oleksid suutnud konservatiivide ettepanekud ja vastulaused kaasa aidata regionaalsete probleemide lahendamisele Venemaa Balti provintides. Wittrami järgi avaldasid etnilised erinevused algusest peale dramaatilist mõju Balti ajaloo käigule. Rahvuslus oli tema meelest uus olemuslik element ajaloos, mis tekkis 1860. aastail kohalikul pinnal ja jõudis oma haripunkti 1930. aastail. Nii baltisakslased kui ka eestlased ja lätlased krampusid rahvusluse eriti pärast 1914. aastat. Ilmselt ei olnud siis enam mingit muud teed peale poliitilise konfrontatsiooni, arutles Wittram. Toetudes enda asutatud „kodumaatruule mõttekaasluusele” (*heimatruue Gesinnungsgemeinschaft*), mis pidi võitlema „süsteemi” vastu, avaldas rühm Riia noori baltisaksa rahvuslasi, nende

³⁵ T. U. Raun. *Estonia and the Estonians*. Stanford, 1987. 2. tr. Stanford, 1991. 2. täiendatud tr. Stanford, 2001; A. Plakans. *The Latvians. A Short History*. Stanford, 1995.

³⁶ R. Wittram. *Meinungskämpfe*, lk. 104.

³⁷ R. Wittram. *Meinungskämpfe*, lk. 77.

³⁸ Gustav Keucheli kohta vt.: DBBL, lk 371 j.

³⁹ R. Wittram. *Meinungskämpfe*, lk. 104, mrk. 3.

seas ka Wittrami, vastupanu saksa rahvusliku vähemuse mis tahes kohaldamisele Läti rahvusriigi koosseisu.⁴⁰

III

Eritähelepanu tuleb osutada Wittrami augustis 1938 lõpetatud ja Kohlhammeri kirjastuses Stuttgartis 1939 avaldatud „Baltisakslaste ajaloole”, mis oli määratud ka riigisaksa lugejale. Raamat on täis vihjeid 1933. aastal pöördeliseks saanud natsionaalsotsialistlikule maailmapildile: „Suur aeg annab meile karmi õppetunni ja suurendab nõudmisi igale üksikule. Aja proovile peab vastu üksnes see, mis on tõesti ehtne, seesmiselt õige ja sügavuti juurdub.”⁴¹ See on puhas propaganda ja reedab peaaegu religioosset andumust. Raamat toetub siiski baltisaksa ajaloolaste paljude põlvkondade usaldusväärsele uurimistöele.

Baltisaksa ajalookirjutuse panust 1930. aastate lõpus ja 1940. aastate alguses analüüsiti Oldenburgi sümposiumil 1992. aastal.⁴² Pole kahtlust, et Wittrami pöördumine „rahvaajaloo” (*Volksgeschichte*) poole 1935. aastal on tihedalt seotud baltisaksa „uuenemisliikumisega” (*Erneuerungsbewegung*) ja noorema põlvkonna lähedusega natsionaalsotsialismile eriti pärast baltisakslaste ümberasumist (*Umsiedlung*) peamiselt Poznani ümbruskonda 1939. ja 1945. aasta vahel. Kui mitte arvestada mõnda tüsedat keskaja-uurimust ning artikleid ja raamatuid, mis Helene Dopkewitsch kirjutas Läti ajaloo ja Georg von Rauch Tartu Rootsi ülikooli kohta, samuti paari doktoriväitekirja, mis olid alguse saanud Hans Rothfelsi seminarist Königsbergis

1930. aastail ja käsitlesid peamiselt 18.–19. sajandi probleeme, siis peegeldasid raamatute ja artiklite teemad üldkokkuvõttes äärmiselt tihedat seost aktuaalse poliitilise olukorraga ning nende laad oli populaarrahuslik.⁴³ Mõned brošüürid olid isegi lauspropaganda, nii näiteks Wittrami „Liivimaa. Baltisakslaste saatus ja pärand” (1941), mille kordustrükk ilmus 1943. aastal. Wittram oli pateetiliste sissejuhataste meister. Sellesse raamatusse raius ta mõned natsistlikud tunnuslaused: „Meie pole midagi, rahvus on kõik. Mis Saksamaale ta eluvõitluses kõlbmatuks osutub, peab kaduma. Mis teda teenida suudab, jääb alles. Et meid kui tervikut kutsuti üles saksa uuele idaehitustööle [*Ostarbeit*, Saksamaa tung Ida-Euroopasse – G. v. P.], teeb meid sügavalt õnnelikuks. Ei iial varem, kui just sel tunnil, mil laev ankrud hiiwas, rahvuse laulud rõkkasid ja kodumaa selja taha jäi, ole me nii liigutatult pilku tõstnud Saksa lipu, Juhi lipu suunas. Keegi ei häbene tunnustada, et südames pakitsesid ühtaegu nii rõõm kui ka valu.”⁴⁴

Üks teine 1943. aastal ilmunud raamat, artiklikogu „Saksa mehed Balti idakaares”, mille toimetas trükki Arved von Taube, pole häbitava propaganda poolest parem. 16. sajandi Liivi ordumeister Wolter von Plettenberg on selles tehtud esimeseks füüreriks ajal, mil Baltikumis valitses „Saksa suurus ja vägi”.⁴⁵

IV

Pole huvituseta märkida, et nii Wittram kui ka enamik teisi ta baltisaksa ametikaaslasi

⁴⁰ G. von Pistohlkors. Die „Baltenschule” und das „Ostsee-Internat Dünenschloß” in Misdroy/Pommern 1919–1945. Zielgruppe und Zentrum einer „heimattrauen Gesinnungsgemeinschaft”. – Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Bd. 2, lk. 151–208.

⁴¹ R. Wittram. Geschichte der baltischen Deutschen, lk. V.

⁴² Vt. Zwischen Konfrontation und Kompromiss.

⁴³ Vrd.: H. Dopkewitsch. Die Entwicklung des lettlandischen Staatsgedankens bis 1918. Berlin, 1936; G. von Rauch. Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. Essen, 1943; H. Schaudinn. Deutsche Bildungsarbeit am lettischen Volkstum des 18. Jahrhunderts. München, 1937; J. von Hehn. Die lettisch-literarische Gesellschaft und das Lettentum. Königsberg, 1938 jt.

⁴⁴ R. Wittram. Livland. Schicksal und Erbe der baltischen Deutschen. Berlin, 1943, lk. 9.

⁴⁵ Deutsche Männer des baltischen Ostens. Hrsg. A. von Taube. Berlin, 1943, lk. 34.

andis pärast 1945. aastat neile küsimustele hoopis teistsuguseid vastuseid. 1954. aastal avaldas Wittram artiklikogu rahvusprobleemidest pealkirjaga „Rahvuslus kui Euroopa probleem”. Selles näeb ta teatava ajaloolise lõpuni olevat jõudnud kolme suurt minevikunähtust: seisustemaailma (*Ständewelt*) ehk Kesk- ja Ida-Euroopa (v. a. Venemaa) seisuslikke ühiskondi; enne 1914. aastat eksisteerinud idaimpeeriume (*Ostmächte*) – Habsburgide monarhiat, Preisimaad ja autokraatset Venemaad; ning viimaks – rahvusriike.⁴⁶ Wittram ise ja paljud teised baltisaksa ajaloolased ei olnud iial uskunud Eesti ja Läti taoliste väikeste rahvusriikide elujõudu. Nüüd tajus ta, et rahvusriigid – eriti Saksamaa – ja rahvuslikud ideoloogiad on hävitanud tema põlvkonna inimelud. Rahvuslus on diskrediteerinud sellised mõisted nagu rahvas (*Volk*), rahvus (*Nation*), riik (*Reich, Staat*). Ta mõõnis, et polnud kohe aru saanud kõigi nende mõistete ajaloolisest piirastusest ja tähenduslikust ebaselgusest. „Saksa eelkindlustus (positsioon) Balti provintssides” (*Vormauerstellung der Deutschen in den Baltischen Provinzen*) oli selle kohta hea näide. Aastal 1952 selgitas Wittram mõistet „eelkindlustuspositsioon” (*Vormauerstellung*) ja leidis selle olevat mõtestatud.⁴⁷ Kuid see tõusva rahvusluse aegne sakslaste asendi kirjeldus oli ülendatud igavikuliseks kõrgema kultuuri ideoloogiaks ja õigustuseks Venemaa kui tulevase rahvusriigi ja hilisema bolševismi kantsi vastu võitlemisel; Wittrami arust oli see tõlgendus muutunud kõiki teisi välistavaks ja takistanud seda sorti seletuste piirastuse mõistmist.

Werner Conze (1910–1986), teine Balti Ajaloo Komisjoni asutajaliige Göttingenis

1951, vastas küsimusele, kas baltisakslastel oleks veel võimalus naasta oma kodumaale Baltikumi pärast Teist maailmasõda, eitavalt. Conze järgi oli baltisakslaste positsioon Balti alal olnud seotud seisusliku maailmakorraga, mis on igaveseks lakanud olemast. Saksamaa kaotuse järel ei uskunud Conze ilmselt isegi baltisakslaste kui seadusliku vähemuse positsiooni taastatavusse.

Ja viimaks ei olnud ka Arved von Taubel erilisi raskusi tunnistada, et baltisaksa ajalookirjutus oli alates aastast 1919 olnud põhiliselt apologetiline, mistõttu just sellel lasus põhivastutus Balti rahvusriikide negatiivse maine loomise eest Saksamaal pärast Esimest maailmasõda. „Mil määral on see sõltunud meie hoiakuist, et ka tänasel Saksamaal teatakse Baltikumi rahvaist suhteliselt vähe? Tõsiasi, et kunagi on olemas olnud iseseisvad Balti riigid, kajastub saksa rahva poliitilises teadvuses vaid tühisel määral; nende riikide loovutamine Venemaale Hitleri ajal jäi aga Saksamaal peaaegu tähelepanuta, rääkimata siis juba selle sammu hukkamõistust. Kas poleks ka siin vajalik omaaegsete vaadete ümberhinnang, eriti kui silmas pidada Baltikumi rahvaste saavutusi oma lühikeseks jäänud iseseisvusajal?”⁴⁸

Baltisaksa ajaloolased ei tahtnud enam tegemist teha poliitikaga. Nad ei olnud valmis institutsiooniliseks koostööks *Landsmannschaft*’idega (kaasmaalaskondadega), Ida-Euroopa pagulaste poliitiliselt juhtivate rühmitustega, vaid ühinesid hoopis 1950. aastal Marburgis *Herder-Forschungsrat*’i kui akadeemilise ettevõttega. Seal kohtasid nad mitmeid vanu „kamraade” [*Kamerad*, natsiparteilaste omanimetus, vastas komparteilaste “seltsimehele” – Tlk. mrk.], kuid dis-

⁴⁶ R. Wittram. Das Nationale als europäisches Problem. Beiträge zur Geschichte des Nationalitätsprinzips vornehmlich im 19. Jahrhundert. Göttingen, 1954, lk. 33. Vt. G. von Pistohlkors. Gedachte Gemeinschaften. Nationalismus und historische Erinnerung. – Kollektivität und Individualität. Der Mensch im östlichen Europa. Festschrift für Norbert Angermann zum 65. Geburtstag. Hrsg. K. Brüggemann et al. (Studien zur Geschichtsforschung der Neuzeit 23). Hamburg, 2001, lk. 374–393.

⁴⁷ Vrd. Baltische Briefe 8/9, 1952, lk. 7; K. Neitmann. Reinhard Wittram und der Wiederbeginn der baltischen historischen Studien in Göttingen nach 1945, lk. 11–32; G. von Pistohlkors. Die Stellung der Deutschen in der Geschichte der Esten, Letten und Litauer. – Nordost-Archiv NF 1, 1992, lk. 89–122.

⁴⁸ Baltische Briefe 8/9 (1952), lk. 7 j.

tantseerusid vastasutatud Saksa Liitvabariigi poliitilistest instantsidest.⁴⁹

Pärast Teist maailmasõda ehk alates septembrist 1947 (esimene kokkusaamine Göttingenis) kuni juunini 2009 (kui Balti Ajaloo Komisjon tähistas Göttingenis oma 62. sünnipäeva) on Saksamaal tegutsenud kolm põlvkonda Balti ajaloolasi.

Balti Ajaloo Komisjon kutsuti ellu 8. septembril 1951 ning selle 29 asutajaliikmest olid 27 baltisakslased. Kahest ülejäänust oli Werner Conze olnud Hans Rothfelsi õpilane Königsbergi ülikoolis ja Kurt Dülfer (1908–1973) juhtiv arhivaar Marburgis ning mõlemal oli olnud lähedasi sõpru Riia ja Tallinna baltisaksa teadusseltside liikmete seas juba 1930. aastail. On säilinud muljet-avaldavaid algusraskuste kirjeldusi kaotatud sõja järgsel rahalagedal ajal.⁵⁰ Ainult üksikud juhtfiguurid leidsid tööd Lääne-Saksa ülikoolides: Paul Johansen (1901–1965), Georg von Rauch (1904–1991), Manfred Hellmann (1912–1992), Hans von Rimscha (1899–1987) ja Reinhard Wittram. Teised alustasid karjääri kehvalt makstud õpetajate ning arhivaaridena. Peaaegu keegi neist polnud kuulunud saksa vastupanuliikumisse või olnud selle poolehoidja ümberasumisperioodil Warthegaus aastail 1940–1945.

Ometi andis too esimene põlvkond saksa historiograafiale Balti teemade osas viljastavaid impulsse. Mõned selle esindajad, nagu näiteks Erik Amburger (1907–2001) ja Georg von Krusenstjern (1899–1989), olid suutnud säilitada isiklikke materjale, mida sai kasutada selliste alustrajavate ning isegi Tartus või Riias peaaegu iga päev vajaminevate käsiraa-

matute väljaandmisel, nagu „Baltisaksa biograafiline leksikon” (1970, kordustrükk 1998), mille toimetab trükki Wilhelm Lenz-vanem⁵¹, või „Balti ajalooline kohaleksikon” kahes köites („Eestimaa ja Põhja-Liivimaa”, 1985, ning „Lõuna-Liivimaa ja Kuramaa”, 1990), mille andsid välja Gertrud Westermann (1908–1995) ja Hans Feldmann (1911–1994) koos teiste kaastöölistega ning mille toimetab Heinz von zur Mühlen.⁵² Wilhelm Lenz (1906–1976) oli ka leksikoni „Evangeelsed vaimulikud Liivimaal kuni 1918” (1977) lõplikuks toimetajaks.⁵³

Balti Ajaloo Komisjoni esimese põlvkonna liikmed andsid välja raamatuid, mille haare ulatus Baltikumi ajaloo algusest kuni Teise maailmasõja lõpuni ja mis mängisid tähtsat rolli noore Saksa Liitvabariigi ajalooteadvuses. Kõik Balti ajaloolased pidid avardama oma uurimisvälja ja katsusid saada Ida-Euroopa ajaloolasteks, sest mitte keegi ei elanud Lääne-Saksamaal ära üksnes Baltikumi ajaloo ahtalt aluselt. Kahest näitest peaks siinkohal piisama: Albert Bauer (1894–1961) lõpetas 1955. aastal pärast Leonid Arbusowi ootamatut surma (1951) Henriku Liivimaa kroonika editeerimise⁵⁴ ning Georg von Rauch andis 1955 välja oma kuulsa „Bolševistliku Venemaa ajaloo” (hilisemates trükkides ilmus see pealkirja all „Nõukogude Liidu ajalugu”).⁵⁵

Edasi püüdis Balti Ajaloo Komisjon ületada isolatsiooni, mis oli iseloomustanud baltisaksa ajaloolasi Eestis ja Lätis, kus neid ei kutsutud aktiivselt osalema Balti ajaloolaste kongressidel Riias või Tartus 1920.–1930. aastail. Esimene läti eksiilajaloolane, kes võttis osa Balti ajaloolaste aastakoosolekust

⁴⁹ J. Hackmann. „An einem neuen Anfang der Ostforschung”. Bruch und Kontinuität in der ostdeutschen Landeshistoriographie. – Westfälische Forschungen 46 (1996), lk. 232–258; E. Mühle. „Für Volk und deutschen Osten”. Der Historiker Hermann Aubin und die deutsche Ostforschung. (Schriften des Bundesarchivs 65). Düsseldorf, 2005.

⁵⁰ K. Neitmann. Reinhard Wittram und der Wiederbeginn der baltischen historischen Studien in Göttingen nach 1945.

⁵¹ Vt. viide 4.

⁵² Baltisches Historisches Ortslexikon. T. 1: Estland (einschließlich Nordlivland). T. 2: Lettland (Südlivland und Kurland). (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 8 I/II). Köln–Wien, 1985/1990.

⁵³ Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Hrsg. W. Lenz et al. Köln–Wien, 1977.

⁵⁴ Heinrichs Livländische Chronik. Hrsg. A. Bauer, L. Arbusow. (Scriptores rerum Germanicum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi). Hannover, 1955

⁵⁵ G. von Rauch. Geschichte des bolschewistischen Rußland. München, 1955.

Göttingenis (*Baltisches Historikertreffen*), oli 1956. aastal Georg (Juris) Vigrabs (1881–1958).⁵⁶ Ta esines ettekandega „Balti riikide välispoliitikast 1939. aasta kevadel ja suvel”, mis 1959. aastal trükiti ära tuntud Saksa ajakirjas *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. Aasta hiljem luges Rootsisis elava eesti eksiilajaloolase Arnold Soomi (1900–1977) uurimuse „17. sajandi Balti kaubandusajaloo probleeme” ette Otto Alexander Webermann, eesti kirjandusteadlane Göttingenis.⁵⁷ Kaks eesti eksiilteadlast, Otto A. Webermann (1915–1971) ning endine Ida-Harju praost ja hilisem pastor Rootsi eksiilis, Jakob Aunver (1891–1978), osalesid autoreina koguteoses „Balti kirikuluugu”, mille andis 1956. aastal Göttingenis välja Reinhard Wittram.⁵⁸ Veelgi enam eesti ja läti eksiilteadlasi võttis osa kaheosalise ambitsioonika koguteose „Balti provintsidest Balti riikideni” ettevalmistamisest; see käsitles otsustavaid sündmusi aastail 1917–1920.⁵⁹

Pärast R. Wittrami surma sai 1973. aastal Balti Ajaloo Komisjoni teiseks esimeheks (1973–1979) Georg von Rauch, kes andis koos kaastöölisega välja koguteose „Baltisaksa ajalookirjutuse ajalugu” (1986), mis on pühendatud saksa historiograafiale Balti regioonis keskaegsetest kroonikatest kuni aastani 1986. Autoriteks olid 15 Balti Ajaloo Komisjoni liiget.⁶⁰

Mis puutub rahvusluse ja selle suure teemaga seotud metodoloogilistesse probleemidesse, siis sattus vaidluste tulipunkti taas Wittram. Ta väitis, et tema põlvkonna baltisaksa ajaloolased on sunnitud oma tööd alustama otsast peale, olles nüüd teadlikud oma Lääne-Saksamaal kriitilisest pagulasseisundist ja asjaolust, et võimalust koju naasta ei tule enam iial. Tema ja ta kaaslased tundvat, et on ära lõigatud Balti alast ja oma traditsioonist,

elanud läbi nii-öelda „traditsioonikaotuskogemuse” (*Erfahrung des Traditionsbruchs*), ja et nüüd tuleb neil võidelda samal uurimiseväljal nõukoguliku marksismiga. Kõik need asjaolud tingivad selle, et neil pole enam võimalik jätkata sealt, kus nad jäid pooleli aastal 1945 või 1939, samuti mitte natsistliku pöörde (1933) eelsete varaste kolmekümnendate vaimus, nagu paljud riigisaksa kolleegid.

Ajaloolaste teine põlvkond sai oma Baltikumi-alase koolituse enamasti esimese põlvkonna professorite loenguid kuulates: Norbert Angermann (1936), Heinrich Bosse (1937), Otto-Heinrich Elias (1932), Dirk Erpenbeck (1940), Gottfried Etzold (1936), Gustav Gangnus (1939), Klaus Garber (1937), Michael Garleff (1940), Hans Graubner (1936), Manfred Hagen (1934), Elisabeth Harder-Gersdorff (1932–2005), Stefan Hartmann (1943), Bernhart Jähnig (1941), Helmut Kause (1943), Csaba J. Kenéz (1942), Wilhelm Lenz-noorem (1939), Klaus Militzer (1940), Hubertus Neuschäffer (1944), Erwin Oberländer (1937), Gert von Pistohlkors (1935, Balti Ajaloo Komisjoni esimees 1979–2007), Hain Rebas (1943), Rex Rexheuser (1933), Alfred Schönfeldt (1935), Robert Schweitzer (1947), Jürgen von Ungern-Sternberg (1940), Reinhard Vogelsang (1939), Hans-Erich Volkmann (1938), Henning von Wistinghausen (1936), Heinrich Wittram (1931), Seppo Zetterberg (1945) ja teised.

Me oleme Lääne-Saksamaal kannatanud esmaallikate puuduse all. Enamasti pole meie eesti või läti keele oskus küllaldane või puudub hoopis. Paljud meist kirjutasid oma väitekirju Tallinna ajaloost, kasutades esmaallikaid, mis aastail 1953–1978 paiknesid Göttingenis ja hiljem Koblenzis, enne kui nad 1991. aastal Tallinnale tagastati. Me ei

⁵⁶ P. Kaegbein, W. Lenz. Fünzig Jahre baltische Geschichtsforschung, lk. 40.

⁵⁷ P. Kaegbein, W. Lenz. Fünzig Jahre baltische Geschichtsforschung, lk. 41.

⁵⁸ Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Hrsg. R. Wittram. Göttingen, 1956.

⁵⁹ Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Bd. 1: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1917–1918. Bd. 2: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920. Hrsg. J. von Hehn, H. von Rimscha, H. Weiss. Marburg, 1971/1977.

⁶⁰ Vt. viide 2.

olnud mässumeelsed: uurisime peamiselt baltisakslaste ajalugu, sest Eesti ja Läti allikad olid peidus nõukogude arhiivides, kuhu meid ei lastud, ent me tegime seda ilma rahvusliku uhkuse või üleolekutundeta. Võttis parasjagu aega, et viia end kurssi selle tohutu teadmiste hulgaga, mis oli vanema põlvkonna ajaloolastel, kes olid Balti riikides elanud täiskasvanud inimestena. Meil õnnestus koos AABS-i (*Association for the Advancement of Baltic Studies*, Balti uuringute keskne organ USA-s) juhtidega korraldada 1979, 1981 ja 1985 kolm Marburgi sümposiooni ja Oldenburgi sümposioon 1992. Me suutsime alates 1981. aastast luua kontakte Nõukogude Eesti ja Läti ajaloolastega. Seetõttu tervitati meid pärast 1991. aasta pööret otsekui vanu kolleege.

Konfliktidest 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse Balti ajaloo käsitelul võib lugeda kahest enam-vähem samal teemal kirjutatud tööst: Reinhard Wittrami artiklist „Metodoloogilisi ja ajalooteoreetilisi mõtisklusi Baltikumi ajalouurimise probleemide üle”⁶¹ ja Gert von Pistohlkorsi artiklist „Juhitiv seisus või rahvuslik vähemus? 1905.–1906. aasta revolutsioon ja baltisakslaste poliitilise situatsiooni hinnang aastail 1840–1906 kaasaegses baltisaksa ajalookirjutuses”.⁶² Wittram uskus ikka veel saksa ülemklasside juhtivasse rolli 1905. aasta paiku; Pistohlkors, kes kasutas enamjagu samu allikaid, millele lisandusid mõned olulised leiud, jõudis vastupidisele tulemusele. Tema meelest sõltusid baltisakslased täielikult tsaristlikust sõjaväest ja olid hoolimata oma Esimese maailmasõja eelsest majandusliku jõu kasvust nii linnas kui ka maal regiooni juhtiva poliitilise rühmana kaotanud kogu oma kandepinna ja poliitilise tuleviku. Pistohlkorsi *opus magnum* on „Baltimaade” köide (1994, kordustrükk 2002) kümneosalises käsiraamatusarjas „Saksa ajalugu

Euroopa idaosas”; mahuka kaastööga osalesid selle valmimisel Heinz von zur Mühlen ja Michael Garleff.⁶³

Baltikumi ajalooga tegelevatest kolmanda põlvkonna saksa ajaloolastest ja Balti Ajaloo Komisjoni liikmeist saab siinkohal nimetada vaid mõningaid: Karsten Brüggemann (1965), David Feest (1969), Jörg Hackmann (1962), Cornelius Hasselblatt (1960), Dieter Heckmann (1955), Jürgen Heeg (1956), Detlef Henning (1959), Jörg Heyde (1965), Ulrike von Hirschhausen (1964), Martin Klöker (1966), Jan Kusber (1966), Yvonne Luven (1960), Konrad Maier (1958), Olaf Mertelsmann (1969), Klaus Neitmann (1954), Sonja Neitmann (1959), Gertrud Pickhan (1956), Alfred Ritscher (1956), Joachim Tauber (1958), Matthias Thumser (1953, Balti Ajaloo Komisjoni esimees alates 2007), Ralph Tuchtenhagen (1961), Peter Wörster (1950) ja teised on uusi uurimisvõimalusi hakanud kasutama peamiselt pärast 1991. aastat. Peaaegu ühelgi neil pole Baltikumi alaga mingeid varasemaid sugulussidemeid ning nad on Balti ajaloost huvitunud kas üliõpilaste või turistidena. Mõned neist on elanud aastaid Riias, Tallinnas, Tartus või isegi Narvas. Paljud neist loevad ja räägivad eesti, läti või leedu keelt (mõned isegi kõiki kolme) ning valdavad soravalt vene ja/või poola, samuti rootsi keelt. Eesti, Läti ja Saksamaa medieviste ühendavad tugevad koostöösidemed.

Mõned uuemad ajaloolased panevad esimese põlvkonna esindajatele pahaks nende baltisaksa vaatenurka ja kahtlustavad isegi eelpool mainitud teist põlvkonda kitsalt baltisaksalikus lähenemises 19. ja 20. sajandi ajaloole. Jürgen von Hehni tähtis raamat „Baltisakslaste ümberasumine – baltisaksa ajaloo viimane peatükk” (1982)⁶⁴ ja David Feesti artikkel „Eraldumine või assimilatsioon.

⁶¹ R. Wittram. Methodologische und geschichtstheoretische Überlegungen zu Problemen der baltischen Geschichtsforschung. – Zeitschrift für Ostforschung 1971, lk. 601–640.

⁶² G. von Pistohlkors. Führende Schicht oder nationale Minderheit? Die Revolution von 1905/06 und die Kennzeichnung der politischen Situation der deutschen Balten zwischen 1840 und 1906 in der zeitgenössischen deutsch-baltischen Geschichtsschreibung. – Zeitschrift für Ostforschung 1972, lk. 601–618.

⁶³ Baltische Länder. Hrsg. G. von Pistohlkors. (Deutsche Geschichte im Osten Europas). Berlin, 1994.

⁶⁴ J. von Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. (Marburger Ostforschungen 40). Marburg, 1982.

Mõtteid muutustest baltisaksa ideoloogias „Baltische Monatsschrift'i” põhjal” (1996)⁶⁵ jõuavad Eesti ja Läti baltisaksa vähemuse olukorda uurides erinevatele tulemustele.

Balti ala erinevaid regionaalseid aspekte on poleemiliselt käsitlenud Gert von Pistohlkors, Jörg Hackmann ja Hain Rebas.⁶⁶

Karsten Brüggemann, kes on Balti Ajaloo Komisjoni eestseisuse nooremaid liikmeid ja Tallinna Ülikooli professor, tegi Eestis ilmuvast saksakeelses aastaraamatus „Uurimusi Baltikumi ajaloost” hiljaaegu kriitilise märkuse: „Saksakeelne Baltikumi uurimine on viimasel ajal vabanemas oma traditsioonilisest keskendatusest baltisaksa vähemuse ja nende juhtiva rolli vaatlusele piirkonnas.”⁶⁷ Siinkirjutaja meelest pole sellistel fraasidel suuremat mõtet. Sakslaste koloniaalset kohalolu Vana-Liivimaal, 13. sajandi „Maarjamaal”, ja Baltikumi ala vallutamisest tulenevaid järeldusi ei saa kõrvaldada meie ajaloohuvi keskmest. Iga vaimne liikumine Baltimail oli mõjustatud kontaktidest riigisakslaste ja baltisakslaste vahel ning toimus sakslaste vahe- talitusel, olgu siis tegu katoliikluse, protestantismi, pietismi, ratsionalismi, konservatismi, liberalismi või isegi sotsialismiga – töö- lisklassi ajaloo juhataks algul sisse sakslane Karl Kautsky (1854–1938). See oligi Balti ajaloo kese ja seda ei saa marginaliseerida. Ometi peame meie, teise põlvkonna baltisaksa ajaloolased tunnistama, et me polnud veel kümneaastasedki, kui meid oma kodunt ära viidi. Me vaatleme Balti ajalugu läänest nagu iga teine saksa teadlane, kes huvitub Kirde- Euroopa ajaloost.

Inglis- ja saksakeelsest käsikirjast tõlkinud

Jaan Undusk

Gert von Pistohlkors

(1935)

Sündis Narvas, õppis 1955–1963 ajalugu, germanistikat ja anglistikat Müncheni ja Göttingeni ülikoolis. *Dr. phil.* 1974. 1967–2001 töötas Göttingeni ülikoolis, alates 1995 akadeemilise direktorina uuema ajaloo alal. Balti Ajaloo Komisjoni esimees 1979–2007. Läti TA välisliige (1990), Tartu Ülikooli audoktor (1998), Maarjamaa Risti III klassi teenetemärgi kavaler (1999), ÕES-i auliige (2003). Peamine uurimisvaldkond: Baltikumi ajalugu 1700–1945.

⁶⁵ D. Feest. Abgrenzung oder Assimilation. Überlegungen zum Wandel der deutschbaltischen Ideologien anhand der „Baltischen Monatsschrift”. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 1996, lk. 506–543.

⁶⁶ G. von Pistohlkors. Regionalism as a Concept of Baltic History. – Journal of Baltic Studies 1987, lk. 125–132; J. Hackmann. Ethnos oder Region? Probleme der baltischen Historiographie im 20. Jahrhundert. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2001, lk. 531–556; H. Rebas. Barriers to Baltic Cooperation. Opportunities for Surmounting Them. – The Baltic States at Historical Crossroads. Festschrift Dietrich André Loeber. Ed. T. Jundzis. Riga, 1998, lk. 319–335.

⁶⁷ K. Brüggemann. Russland und das Baltikum. Bestandsaufnahmen eines komplexen Verhältnisses im Nordosten Europas. 60. Baltisches Historikertreffen der Baltischen Historischen Kommission (Göttingen, 2./3. Juni 2007). Ein Konferenzbericht. – Forschungen zur baltischen Geschichte 3 (2008), lk. 243.